

Yıl / Year: 2020

Cilt / Volume: 10

Sayı / Issue: 19

Sayfalar /Pages: 159-175

Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 19.03.2020

Sonuçlanma Tarihi: 29.04.2020

İDEOLOJİNİN SONU TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR ANALİZ*

Şeyhmus DEMİR**

Mutlu SESLİ***

Öz

İdeoloji kavramı sosyal bilimlerin belirsiz kavramlarından biridir. Fakat kavramın bazı nitelikleri konusunda uzlaşa vardır. Kavramın anlamı ise bireyden bireye değişir. Kavram sosyal bilimlerde daha çok Marksist yönelimli düşünürler tarafından kullanılmıştır.

İdeoloji kavramı esas itibarıyla modern çağın bir ürünüdür. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ideoloji kavramı bir takım tartışmalara sebebiyet vermiştir. Savaş sonrası dönemde barış içinde birlikte yaşama ilkesi hayatımıza girmiştir. Bu dönemde liberalizm dışındaki ideolojilerin artık yok olduğu öne sürülmüştür. Bu yüzden liberalizmin tek kalıcı ideoloji olacağı yönünde düşünceler gelişmiştir. Bu nedenlerle ideolojinin sonunun geldiği fikri ortaya çıkmıştır. Fakat daha çok Batı toplumlarında geçerli olan bu durum dünyanın diğer kesimlerinde bir karşılık oluşturmamıştır. Çünkü 1960'lı yıllarla birlikte sol hareketler dünyayı etkilemeye başlamıştır. Tüm dünya bu dönemde siyasi, toplumsal ve kültürel açıdan kırılma geçirmiştir.

Çalışma özellikle Batı'da tartışmalara neden olan ideolojinin sonu tezinin günümüzdeki durumunu ele almaktadır. Çalışmanın amacı, günümüzde liberalizm dışındaki diğer ideolojilerin hala canlılığını koruduğunu göz önüne sererek ideolojinin sonu tezinin geçerliliğinin olmadığını göstermektir. Diğer bir amaç günümüzde ideolojinin hem pratik hem de teorik olarak nasıl algılandığı üzerine de bilgiler vermektir.

Sonuç olarak günümüzde ideolojinin sonundan ziyade ideolojilerin tekrar büyük anlatılar biçiminde dönüşünden söz edilmesi daha isabetli olacaktır. Günümüzde ideolojiler dünya üzerinde yaygınlaşmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İdeoloji, İdeolojinin Sonu, Modernizm, Postmodernizm.

Jel Kodları: B30, Z10.

---

* Bu çalışma, 10-12 Ekim 2019 Tarihleri arasında Dicle Üniversitesi'nde düzenlenen *III. Uluslararası Ekonomi Siyaset ve Yönetim Sempozyumu*'nda (İSEPA-19) sunulan ve özeti yayınlanan bildirinin genişletilmiş metnidir.

** Doktora Öğr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi A.B.D., Isparta, demirs@dicle.edu.tr, 0000-0002-8251-6566.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, mutlu.sesli@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1009-0041.

AN ANALYSIS ON DISCUSSIONS OF END OF THE IDEOLOGY

Abstract

The concept of ideology is one of the vague concepts of social sciences. But there is consensus on some aspects of the concept. The meaning of the concept varies from individual to individual. The concept was used more in the social sciences by Marxist oriented thinkers.

The concept of ideology is essentially a product of the modern era. After the Second World War, the concept of ideology caused some controversy. The principle of living together peacefully in the post-war period has entered our lives. In this period, it has been suggested that ideologies other than liberalism have disappeared. Therefore, thoughts have developed that liberalism will be the only permanent ideology. For these reasons, the idea of the end of ideology has emerged. However, this situation, which is mostly valid in Western societies, did not constitute a response in other parts of the world. Because left movements started to affect the world with the 1960s. The entire world suffered a political, social and cultural break in this period.

The study deals with the current state of the end of the ideology thesis that causes controversy in the West. The aim of the study is to show that other ideologies other than liberalism are still alive today and that the end of ideology thesis is not valid. Another aim is to provide information on how ideology is perceived both practically and theoretically.

Consequently, it would be more appropriate to talk about the return of ideologies in the form of big narratives rather than the end of ideology today. Today, ideologies continue to spread across the world.

Keywords: Ideology, End of Ideology, Modernism, Postmodernism.

Jel Codes:B30, Z10.

GİRİŞ

Kavram olarak ideolojinin doğuşu Aydınlanma ile çağdaştır. Diğer bir deyişle “ideoloji” kavramı Fransız devriminden öncesine kadar götürülebilse dahi Fransa’da 1789 yılında gerçekleşen devrim sonrası gelişme imkânı bulmuştur. Kavramın kendisini dünyaya duyuran da aslında Karl Marx olmuştur. Kavram inişli çıkışlı bir tarihi serüven sonrası II. Dünya Savaşı ile birlikte artık sonunun geldiği tezi işlenmeye başlanmıştır. 1950’li yıllarda ortaya atılan “ideolojinin sonu” tezi aslında Batı toplumlarının refah yönelimli ekonomik düzeydeki gelişmelerinin sınıf farkını ortadan kaldırdığı, ideolojilere temel olan ekonomik eşitsizliklerin bir nevi artık ortadan kalktığı iddiasına dayanmaktaydı. Bu teze göre, artık bütün insanlık için geçerli olan bir tek yaşama tarzı, bir tek ekonomik sistem vardır: Batı liberalizmi ve ona bağlı serbest piyasa ekonomisi. Bu görüşün savunucularına göre iletişimin, teknolojinin gelişmesi ve ekonomik eşitsizliklerin azalmasıyla ideolojilere gerek kalmamış ve bütün ideolojiler ölmüştür.

Günümüzde Batı toplumlarında ekonomik temelli, herkesin ekonomik olarak belli seviyelerde olduğu ve zenginlik içinde yaşadığı refah ortamı artık çöküşe geçmiştir. Toplumlarda gözle

görülen eşitsizlikler ideolojilerin yaşamasının nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve bu duruma zemin hazırlamaktadır. Yani bu ve benzeri gelişmeler bir nevi “ideolojinin sonunun sonu”nu beraberinde getirmektedir. Günümüzde ideoloji ve buna bağlı olarak ideolojiler de dönüşüme uğramıştır. Zaten insanlık var olduğu sürece toplumsal yaşamı ilgilendiren ekonomik, siyasal, toplumsal, kültürel vb. olumsuzluklar devam edecek ve buna bağlı olarak ideoloji ve ideolojiler yaşamaya devam edecektir.

Çalışmada genel anlamda ideoloji kavramı siyaset felsefesi açısından incelenerek, ideoloji kavramının tarihsel gelişim süreci açıklanmaya çalışılmıştır. Akabinde kavrama düşüncelerinde önemli yer veren başta Karl Marx olmak üzere, Marksist gelenekten gelen yazarların düşüncelerinden ve ideolojiyle ilgilenen “Marksist Olmayan Gelenekte” nasıl bir kavrayış söz konusu bunlardan kısaca bahsedilmiştir. Çalışmanın son kısımlarında ise “ideolojinin sonu” tezinin neye karşılık geldiği açıklanmaya çalışılarak “ideolojinin sonunun sonu”nun neye karşılık geldiği belirlenmeye çalışılmıştır.

1. KAVRAM OLARAK İDEOLOJİ

Günlük yaşantımızda anlamını bilerek ya da bilmeyerek kullandığımız ideoloji kavramı sosyal bilimlerin belirsiz kavramlarından biridir. Kavram belirsizliğinin yanında tartışmalı bir kavramdır. Çünkü her birey kavrama kendi tarihsel geçmişine ve inancına göre farklı tanımlar getirmekte ve kavram bireyin temel fikirlerinin dayanaklarını ve geçerliliklerini sorgulamaktadır (Freeden, 2006: 3-6).

İdeoloji kavramı, Grek-Latin kökünden gelen ideo (bilgi) ve loji (bilim) sözcüklerinin birleşmesiyle oluşan Fransızca ‘ideologie’ sözcüğünden gelmektedir (İşeri, 2014: 154).

İdeoloji teriminin ilk ortaya çıkışı Fransız devriminden hemen sonra olmuştur (McLellan, 1999: 17). 1789 Fransız İhtilali’nin entelektüel öncülerinden biri olan Aydınlanma düşünürü “Antoine Louis Claude Destutt de Tracy” terimi ilk kullanan kişidir. 1754-1836 tarihleri arasında yaşamış olan De Tracy’in “İdeolojinin Öğeleri” isimli başlıca eseridir (Head, 1985: 5-16; Althusser, 1989: 46-47). Destutt De Tracy, 1796’da ideoloji kelimesini “düşünce bilimi” olarak adlandırmıştır. İddia ettiği insan düşüncesi, sinir sisteminin bir aktivitesinden, duyuların özendirilmesinden başka bir şey değildir (Tracy, Erişim: 19.06.2019).

İdeoloji terimi modern çağın bir ürünü olsa da İbn Haldun’un “Mukaddime” adlı eseri geniş olarak incelendiğinde insanları anlamlı bir amaca yönelik olarak belli bir siyasî hedefe

yönlendiren din unsurunun aslında “ideoloji” ile aynı anlamları barındırdığını savunanlar da bulunmaktadır (Kayapınar, 2006: 104-105).

Her ne kadar “ideoloji” terimini ilk kullanan De Tracy olsa da kavramın tarihi Bacon’a kadar götürülmektedir. Bacon’ın aydınlanma dönemine ve dönemin en önemli sorunlarının başında gelen yanlış inançlar karşısında aklın ve buna bağlı bilimin konumundan bahsettiği “idoller doktrini” adlı çalışması ideoloji teorilerinin ilk formülasyonu olarak kabul edilir (Türk, 2006: 107).

De Tracy, ideolojinin tüm bilimlerin ilki olduğunu iddia etmiştir (Head, 1985: 33). De Tracy, tüm bilimiz için düşünce biliminin temel olduğunu savunur. Çünkü bireylerin fikirleri, dünyayı ve kendi benliğini deneyimlemesinin temelini oluşturur (Head: 1985, 33-34). Tarihin birçok döneminde ideolojiler bazen insanlar için temel ve vazgeçilmez inançlar haline gelmektedir. Bu kalıpsallaşmış ideolojiler bazen taraftarlarını radikalize edebilmektedir. Şöyle ki bu ideolojiler uğruna bireyler hem kendilerine hem de başkalarına zarar verebilir.

De Tracy’e göre “ideoloji, bilimsel bir disiplindir. Doğru ile yanlış, yanlısına ile gerçekliği, safsata ile bilimsel olanı ayırmaya dönük bir bilimdir.” De Tracy ve onunla birlikte ideologlar olarak tanımlanan fikir adamları ideolojiyi bir "fikirler bilimi" olarak düşünmüşlerdi (De Tracy, Erişim: 19.07.2019).

İdeoloji kavramı Sosyal Bilimler Sözlüğü’nde ise iki açıdan incelenmiştir. Biri genel manada ideoloji; “dünya, evren, toplum ve insanla ilgili duygu düşünce ve inançlar toplamı”dır. İkincisi ise; “sınıflı toplumlarda, egemen sınıfların çıkarına hizmet edecek şekilde çarpıtılmış gerçeklik kavrayışı” olarak tanımlanmaktadır (Demir ve Acar, 1997: 97).

Bolay, “Felsefi Doktrinler Sözlüğü”nde, ideolojiden bahsederken, “tasavvurlar ve fikirler sistemi” ifadelerini kullanır. İdeoloji, düşüncelerin oluşum şeklini, kaynağını ve konularını arayan bilim anlamında kullanıldığı gibi “boş ve mücerret (zorba) bir takım fikirlerin çatışması” manasında da kullanılır. Ayrıca, Bolay, “siyasi, ahlaki, felsefi ve dini alanlarda bilimlerdeki benzer kesin bilgi getirmek iddiasında olan teoriler”i de ideoloji olarak tanımlamaktadır (Bolay, 1987: 112).

İdeoloji kavramı üzerine bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu nedenle birçok tanımlama bulunmaktadır. Onlardan bazıları şunlardır:

- 1- Toplum yaşamındaki değerlerin üretim süreci, anlam ve göstergesidir.
- 2- Belirli bir toplumsal sınıf ya da guruba ait fikirler.

- 3- Egemen bir siyasi iktidarın meşrulaştırılmasını sağlayan fikirler ya da egemen bir siyasi iktidarın meşrulaştırılmasına yarayacak yanlış fikirlerdir.
- 4- Toplumsal aktörlerin kendi dünyalarına anlam verdikleri ortamdır (Eagleton, 1996:18).

Siyasal düşünürlerin birçoğuna göre ise, fikirler ve buna bağlı ideolojiler çok da önemli şeyler değildir. İdeolojinin içinde barındırdığı siyasi fikirler sadece oy kazanmak ve halkın desteğini almak için oluşturulmuş sloganlar ve ya propaganda malzemeleridir. Bu yüzden B. Watson ve B. F. Skinner'in desteklediği davranışçı psikoloji ekolüne göre ideoloji bir "göz boyama"dır. Diyalektik materyalizmin temsilcilerine göre ise ideolojiler toplumdaki belli sınıfların ifadelerinden başka bir şey değildir (Heywood, 2013: 2).

Marx'a göre ideoloji kavramı ilk olarak "*biricik anlamlı ve pozitif gerçekliğin, varoluşlarını maddî olarak üreten, maddî, somut bireylerin somut tarihinin gerçekliğinin 'günden arta kalanlarıyla' kurulmuş, anlamsız ve yararsız, katıksız bir rüya, hayalî bir 'birleştirme'dir*" (Althusser, 1989: 49). İkinci olarak Marx ideolojiyi, sınıf sistemi ile ilişkilendirilir. Marx bu kavramın topluma, egemen sınıfın çıkarlarının ve bakış açısının yansıtılması için kullanılan bir araç olarak düşünmektedir. Üçüncü olarak, ideolojiyi kapitalizmin neden olduğu sınıflı toplumların çelişkileri örtmek için ve sömürülen proletaryanın sömürüldüğü gerçeğini gizlemek için kullandığını ifade eder (Heywood, 2013: 8-9). Kısacası "ideoloji" ona göre "sınıf çıkarlarına hizmet eden bir gizemleştirme aracı" olarak görülür (Türk, 2006: 111). Engels de kavramı gerçeklikten kopan düşünce ve cehaletler ilişkilendirdiğinden açıkça olumsuz bir ideoloji kavramı tanımlamıştır (McLellan, 1999: 37).

Althusser'e göre ideoloji, bireylerin yaşama dair kurdukları hayali düşüncelerdir (Althusser, 1989:51). Ona göre ideoloji bir hayat pratiğidir. Hayatla birlikte başlar. Ona göre her pratik de ancak bir ideoloji vasıtasıyla ve bir ideoloji sayesinde var olabilir (Kazancı, 2003: 38-39).

İdeoloji terimi görüleceği üzere her bilim insanına veya farklı disipline göre farklı anlamlara gelmektedir. Çünkü her insan özgün bir içsel yapıya ve bu içselliğin anlamlandırıldığı bir dış dünya görüşüne sahiptir.

Şu ana kadar verilen tanımları toparlayacak olursak aydınlanma döneminin ürünü olan ideoloji genel anlamda; "siyasal ya da toplumsal bir öğretiyi oluşturan bir hükümetin, siyasi partinin, toplumsal sınıfın veyahut da mikro anlamda ele alacak olursak bireyin davranış ve

düşünüşlerine yön veren politik, bilimsel, felsefi, hukuksal, dinsel, estetik, ahlaki temellere dayanan düşünceler bütünüdür. En basit ve anlaşılır anlamıyla; düzenlenmiş, sistematik fikirler bütünüdür” (Yaşar, Erişim: 16.07.2019).

Nihayetinde ideoloji kavramının kullanımı son iki yüz yılda değişime uğramış ve bu değişim iki ana görüşte olmuştur. Bunlardan biri, De Tracy ve arkadaşlarının savunduğu görüşün oluşturduğu çizgidir. İkinci ve karşıt görüş ise Hegel ve Marks ile başlayıp Mannheim’den Habermas’a uzanan Alman kökenli düşün insanlarının fikirlerine dayandığı söylenebilir. Bu çizgide toplumlar çatışma ile parçalanarak değişen oluşumlar olarak görülür. Bu görüş Bacon ve Machiavelli’den Aydınlanma’nın aklı ön planda tutan yaklaşımlara kadar gitmektedir (McLellan, 1999).

2. KAVRAMIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Sosyal bilimlerdeki demokrasi veya özgürlük gibi tartışmalı terimlerin aksine, ideoloji sözcüğünün yaklaşık iki yüzyıllık geçmişi vardır. İdeoloji kavramı Fransa’da gerçekleşen 1789 devrimi sonucu ortaya çıkmış ve daha sonra tüm dünyaya yayılmıştır.

Batı’da Fransız devrimini içine alan 18. yüzyıl Amerikan ve İngiliz Sanayi Devrimi’ne de sahne olmuş ve bu durum gelecek yüzyıllar için bir farklılaşmanın olacağını işaretini vermiştir. Bu devrimler Batı toplumlarının siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda dönüşmesine neden olmuştur. Batı toplumlarında başlayan bu dönüşme süreci düşünce hayatını da etkilemiştir. 18. yüzyıl öncesi gerçekleşen Rönesans ve reform hareketleri ile insanların düşünsel olarak özgürleşmeye başlaması, akabinde gerçekleşen sanayi devriminin içinde olduğu gelişmeler insanların dünyayı, evreni anlamada daha farklı ihtiyaçlarının olduğunu ortaya çıkartmıştır. Batı’da gerçekleşen bu dönüşüm, 19. yüzyılı önceki zamanlardan farklı olarak geniş kitleleri içine alan “İdeolojiler Çağı” olarak adlandırılmasına neden olmuştur (Güneş, Erişim: 10.07.2019).

19. yüzyılın başlarında Fransa’da iktidara gelen Napolyon, iktidarının ilk dönemlerinde De Tracy’nin içinde bulunduğu “ideologlar” olarak adlandırılan grubu düşünce bilimini temel alacak yeni bir ulusal eğitim programı oluşturmak istedikleri bir enstitünün kuruluşunu desteklemiştir. Daha sonra Napolyon, bu enstitüden eylem ve icraatları ile ilgili gelen her türlü eleştiriyi katlanılmaz bulmaya başlamıştır. Bu nedenle Napolyon, enstitü üyeleri için kullanılan bilim adamı ve âlim statüsünden bozguncular anlamı da olan aşağılayıcı anlamda “ideolog” terimini kullanmaya başlamıştır (Eagleton, 1996: 104-105; Head, 1985: 9-15). Akabinde ideologlarda övücü bir anlam barındıran “ideoloji” de Napolyon’da kınama konusu olmaya başlamıştır (Türk, 2006: 108). Böylece Napolyon’un gözünde, aşağılayıcı anlamdaki

“ideolog” terimi “ideoloji” terimi içinde geçerli olmaya başlamıştır. Bu nedenle terim kısa zamanda aşağılayıcı bir anlam kazanmıştır. Çünkü Napolyon, iktidarı dönemindeki kötü gidişten ideologları ve onların düşüncelerini sorumlu tutarak “*Güzel Fransa’mızın başına gelen bütün talihsizlikleri ideolojiden bilmeliyiz*” demiştir (McLellan, 1999: 18; Eagleton, 1996: 104-105). İşte Napolyon’un iktidarı döneminde olumlu ve olumsuz çağrışımlara maruz kalan ideoloji kavramı tarih boyunca bu çağrışımları üzerinden atamamıştır.

İdeoloji kavramını ilk kullanan De Tracy olsa da, kavramı yaygınlaştıran Karl Marx’dır. Karl Marx, terimi toplum, siyaset, tarih felsefesi ve birtakım ekonomik olguları açıklamak için kullanmıştır. Marx, ideoloji kavramını ilk yazılarında olumsuz bir çağrışım yapılacak şekilde kullanmıştır. Marx, ideolojilerin gerçekliği bozarak aktardığını belirterek ona “*kuruntular ve aldatmacalar topluluğu*” demiştir. Fakat daha sonra ‘Alman İdeolojisi’ isimli çalışmasında ise tüm ideolojilerin yanıltıcı veya aldatıcı olduğunu öne sürmenin yanlış bir şey olacağını söylemektedir. Ona göre ideoloji, son tahlilde, üretim biçimi tarafından belirlenen bir üst yapı unsurudur. Yani altyapı unsuru olan ekonomi tarafından şekillenen bir olgudur. Terimi, burjuva sınıfının hakim olduğu modern Batı toplumlarının çözümlemesinde kullanılan hegemonik bir kavram olarak görmektedir (Yaşar, Erişim: 16.07.2019). İdeoloji kavramının kullanılmasının asıl yaygınlaşması ise 1920’li yıllarda başlamıştır. Avrupa’daki devrimci hareketlerin yani işçi sınıfı hareketlerinin hâkim yapı karşısında yenilgiye uğraması terimin kullanılmasını yaygınlaştırmıştır (Oskay, 1980: 207).

Özetle; ideoloji kavram olarak doğuşunda objektif ve rasyonel bir noktadan başlamıştır. Daha sonraları irrasyonel ve daha sübjektif anlamlar kazanmaya başlamıştır.. Diğer bir ifadeyle; başlangıçta bir bilim ciddiyeti ya da tüm bilimlerin ilki olarak tanımlanmaya çalışılan ideoloji kavramı, günümüzde artık herkes tarafından çok rahatlıkla farklı anlamlara gelebilecek bir kavrama dönüşmüştür. Bu yorum aynı zamanda birey, grup ya da başka toplumlarca farklı tanımlamalara oldukça açık olan bir terime dönüşmüştür (Yaşar, Erişim: 16.07.2019).

3. İDEOLOJİ KAVRAMINA YÖNELİK TEORİK YAKLAŞIMLAR

İdeoloji kavramı sosyal bilimlerde Marx ve Marksist düşünürlerce teorik olarak daha çok kullanılmıştır. Marx ve Marksistler dışında ideoloji kavramını kullanan ve tanımlamaya çalışan düşünürlerde bulunmaktadır. Marx ve onun çizgisindeki düşünürler ideoloji kavramına daha olumsuz yaklaşmışlardır. İdeoloji kavramına teorik yaklaşımlar iki kısma ayrılarak incelenebilir.

3.1. Marksist Yönelimli Yaklaşımlar

Marx'ın ideoloji kavramına yüklediği anlam ömür boyu birlikte çalışmalar yaptığı Friedrich Engels'le birlikte yazdığı “The German Ideology” adlı eserde iki farklı anlamda kullanılmıştır. (a) İdeoloji sosyal, ekonomik veya politik gerçekleri açıklamak için kullanılan herhangi bir sembolik veya soyut nötr bir alanı ifade etmektedir (b) ideolojinin çarpıtılmış bir fikir ağına sahip ve yanlış bilince tabi olan aşağılayıcı anlamı vardır (Jost, 2006: 652).

Marx ideoloji kavramını ve özeliğini şu ifadelerle açıklamaktadır. Ona göre “*Her dönemde yönetici sınıfın fikirleri, hâkim fikirlerdir. Yani toplumun maddi gücüne hükmeden sınıf, aynı zamanda hâkim entelektüel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde tutan sınıf, aynı zamanda zihinsel üretim araçları üzerinde de denetimi elinde tutar. Böylece genel olarak ifade etmek gerekirse, zihinsel üretim araçlarından yoksun olanların fikirleri, bu araçlara sahip olanlarınkine tabidir*”. (Heywood, 2013, 8) Kısaca Marx, devleti yönetme gücünü ve üretim araçlarına elinde tutan grubun fikirlerinin ideolojiden başka bir şey olmadığını belirtmektedir. Ona göre ideoloji sosyal, ekonomik veya politik gerçekleri açıklamak için kullanılacak bir argümandır.

İdeoloji kavramının yaygınlaşmasına etki eden Marx, bu fikirleri ideolojik kılan asıl unsurun, fikirlerin toplumsal ve ekonomik ilişkilerin gerçek doğasında var olan ve kaynakların eşit dağılımını engelleyen olguları gizlemesi olduğunu düşünmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere kaynakların dağılımını etkileyen ve toplumda eşitsizlik oluşturan çelişkilerin gizlenmesine neden olan fikirler ideolojiktir. Toplumda ekonomiyi elinde tutan burjuva sınıfı hâkim olduğundan işçi sınıfı da dâhil tüm sınıflar ideoloji üretebilse de, bu ideoloji sadece hâkim sınıfa hizmet eden fikirler olacaktır (McLellan, 1999: 23-27).

Genel olarak; Marx için üstyapı konumunda bulunan ideoloji ve ideolojik unsurlar, toplumu sınıflandırma işlemlerini devam ettirmeye hizmet eden araçlardır. Ona göre her sınıf ideoloji üretebilse de her ideoloji sonuçta burjuva ideolojisidir. Ona göre “*gerçek sosyalist bilinç ürettiği durumda ise, bu ne yanılısamacı ne de burjuva toplumunun yüzeysel görünüşüne bağlı olduğu için ideoloji değildir*” (McLellan, 1999: 32). Burada, Marx'ın “gerçek sosyalist bilinç” kavramlaştırmasıyla açıkladığı kavrayış ideoloji değildir. Bu işçi ve emekçinin özgür düşüncesi olduğundan ideoloji olarak görülmemektedir. Bu düşünce hiçbir unsura hizmet etmemektedir.

Diğer bir düşünür George Lukacs ise ideolojiyi “yanlış bilinçle” aynı anlama gelecek bir şekilde paralel açıklar. Ona göre tarihsel materyalizm bir ideolojidir. Bu sadece bir ideoloji değil, “*kendini kurtarma çabasındaki proloteryanın ideolojik ifadesidir*” (McLellan, 1999:

43). Lukacs, sınıf bilinci ve ideolojisini ekonomi tarafından belirlenen bir üstyapı kuruluşu olarak görmez, aksine sınıf bilinci ve ideolojisini üretim tarzı yani ekonominin diğer özellikleriyle bir bütünlük oluşturduğunu söylemektedir. Yani Marx'ın toplumsal düzeni açıklamak için öne sürdüğü altyapı unsuru olan üretim ilişkileri ile bir bütün oluşturan bir sürece işaret eder (Türk, 2007: 111).

Lenin'le birlikte, ideoloji sözcüğü olumsuz çağrışımlarını yitirir. What is to be Done? (Ne Yapmalı?) adlı eserinde işçi sınıfın fikirlerini "sosyalist ideoloji" veya "Marksist ideoloji" olarak ifade ederek, ideolojiyi belli bir sosyal sınıfın kendine özgü fikirleri olarak tanımlamaktadır. O, proleter sınıfının da burjuva sınıfı gibi bir ideolojisinin olduğunu belirtmiştir (Heywood, 2013: 10).

Marksizm'in kendisinin bir ideoloji olduğunu ilk ilan ederek Marx'ın düşüncelerini yeniden gözden geçiren Eduard Bernstein, Marksizm'in düşüncelerden oluştuğuna ve düşüncelerin de tanımı gereği ideolojik olduğu için Marksizm'in de bir ideoloji olduğunu söylemektedir (McLellan, 1999: 40).

Sosyalist devrimci hareketin Batı'daki gelişiminin başarısızlığıyla ideolojinin daha önce tahayyül edildiğinden daha güçlü ve bağımsız bir kuvvet olabileceği izlenimi güçlendi ve kavrama Gramsci ve Althusser gibi Batılı Marksistler tarafından da büyük bir dikkat yöneltilmeye başlamıştır.

İdeolojiye ilişkin tartışma Antonio Gramsci ile en yüksek noktasına ulaşmıştır. Gramsci, Lenin ve Lukacs'tan farklı olarak ideolojiyle kendi hegemonya kavramı arasında bağlantı kurar. Gramsci'ye göre, hakim sınıfın dünya görüşü, bu sınıfın aydınları tarafından öyle etkili biçimde yayılırlar ki; sonuçta toplumun tümünün "sağduyusu" haline gelirler (McLellan, 1999: 45). Gramsci hegemonya kavramını, iktidarın tabi olanlar üzerinde zora dayalı egemenliği yanında, yine iktidarın rızaya dayalı olarak bu egemenliği elde etme çabası olarak kullanır. Dolayısıyla ideolojiler temelde dayatmaya bağlı olduğundan hegemonya kavramını içerir fakat ona indirgenemez (Türk, 2006: 112).

Son olarak Althusser'in Marksist ideoloji anlayışına katkılarda bulunmuş, kavramı farklı yönlerden ele almıştır. Althusser'e göre ideoloji bireylerin gerçek yaşam ile kurduğu hayali ilişkilerinin bir tasarımıdır (Althusser, 1989: 51). İdeolojiyi oluşturan bu "tasarım" ya da "fikirler" manevî değil, fakat maddî bir varoluşu bulunmaktadır (Althusser, 1989: 55). Bu tez,

klasik Marksist teoride bulunan ideolojiyi katıksız bir yanılısama olarak gören yaklaşımlardan ayrıldığını gösterir. Yine Althusser ideolojiyi salt ekonomik pratiğin bir uzantısı olarak değil, ideolojinin de bir belirleyicilik gücü taşıdığını kabul eder. Althusser, devletin amaçlarını gerçekleştirmek için kullandığı aygıtları devletin baskı aygıtları-devletin ideolojik aygıtları (DİA) şeklinde ikiye ayırmaktadır. DİA'ların devletin baskı aygıtlarından farkı “devletin baskı aygıtı zor kullanarak işler, oysa DİA'lar ideoloji kullanarak işler”dir (Türk, 2006: 113-114).

3.2. Marksist Yönelimli Olmayan Yaklaşımlar

İdeoloji kavramı Marksist yönelimli yaklaşımlara göre Marksist yönelimli olmayan yaklaşımlarda pek kullanılan bir kavram olmamıştır. Bununla birlikte yukarıda açıklanmaya çalışılan Marksist düşünürlerin görüşlerine paralel olarak sosyal bilimlerin çoğu genelinde ideoloji anlayışını etkileyen önemli gelişmeler olmuştur. Örneğin Weber ve Durkheim fikirlerin ortaya çıkışı ve geçerliliği hakkında buna bağlı olarak ideolojilerin ele alınışında önemli katkılarda bulunarak tartışmalara farklı görüş açısı geliştirmişlerdir. Weber *“toplumsal olguların seçiminde, analizinde ve sergilenmek üzere organizasyonunda, zımnen veya alenen, bilerek ya da bilmeyerek belirleyici olan, kişiye özgü ve 'tek yanlı' görüşlerden bağımsız bir biçimde bu toplumsal olguların tamamen 'nesnel' bilimsel bir analizi”* yapılabileceği fikrini reddetmiştir (McLellan, 1999: 38). Durkheim ise “Sosyolojik Metodun Kuralları” adlı eserinde bilim ve ideoloji arasına kesin bir ayrılık koymaktadır. Ona göre *“İdeolojik yöntem ...gerçeklerden hareketle kimi fikirlere varmak yerine, gerçekleri değerlendirmek için belirli fikirlerden yola çıkmaktır”* (McLellan, 1999: 38). Bilim ise bireylerin kişisel izlem ve gözlemlerine dayanmayan sabit ve standart bir nesne oluşturan toplumsal olguların incelenmesidir (McLellan, 1999: 38).

Son olarak geliştirdiği kapsamlı ideoloji kavramıyla bugünkü tartışmalarda hala bir referans noktası oluşturan Karl Mannheim önemli bir yere sahiptir (McLellan, 1999: 53-54). Karl Mannheim 1929 yılında yayımlanan *“İdeoloji ve Ütopya”* kitabında ideoloji kavramının eksenini çizmeye çalışmıştır. Yazar eserinde ideolojileri, belli bir toplumsal düzeni savunmaya yarayan düşünceler sistemi ve bu toplumsal düzendeki etkin ya da yönetici gurubun çıkarları olarak tanımlamaktadır. Ütopyalar ise, geleceğin idealleştirilmesi, baskı altındaki gurupların çıkarlarına hizmet eden radikal bir toplumsal değişimi ima etmektedir (Heywood, 2007: 11-12). Diğer bir deyişle ideoloji, mevcut düzenin bir biçimde devam ettirilmesine yönelik fikirsel bir kurgu, ütopya ise; gerçekleri göz ardı etme ve mevcut düzeni değiştirmeye yönelik bir düşünce biçimidir (Türk, 2006: 119).

4. İDEOLOJİLERİN SONU MU?

II. Dünya Savaşı sonrası oluşan iki kutuplu dünyadaki Soğuk Savaş, hem sağ hem de sol düşünceleri eşit derecede itibarsızlaştırmış ve siyasal fikirlerde “bir tür yorgunluk” oluşturmuştu (Jost, 2006: 651). 1950’den sonra faşizm ve komünizm cazibesini yitirmiş ve mevcut partiler en iyi ekonomik büyüme ve kalkınma konusunda yarış içine girmişlerdi. O dönemde siyaset “nasıl” zenginlik sağlanacak sorusuna odaklanırken ekonomi siyasetten daha önemli bir unsur haline gelmişti (Heywood, 2013: 303).

“İdeolojinin sonu” tezi de 1950’lerin ikinci yarısında ABD’deki sosyal bilimciler Edward Shils, S. M. Lipset, Daniel Bell gibi düşünürler tarafından öne sürülmüştür (Bell, 1962; Shils, 1968). Bu düşünürlerce 1950’lerden sonra Marxist ideolojinin geçerliğini yitirdiği, bu tür kuramların toplumsal gerçekliği yanlış gösterdiği, toplumda meydana gelen önemli çatışmaların sınıfsal nitelikten çıkıp daha çok etnik, dini, cinsel vb. farklılıklara dayanan sınıflar arası çatışmalara döndüğü savunulmaya başlanmıştır (Oskay, 1980: 209). Tez, aynı zamanda sanayileşmiş ve refah yönelimli gelişmiş Batı toplumlarında sınıflar arasında bulunan farklılıkların giderek azalmasıyla ideolojik olarak farklılıkların da azaldığı anlayışına dayanılarak ideolojilerin toplumu bir araya getirmede artık işlevsiz kaldığını ileri sürmektedir (Sarı, 2010: 65). Diğer bir deyişle D. Bell ve S. M. Lipset gibi düşünürlerin ortaya attığı “ideolojinin sonu” tezi aslında Batı toplumlarının refah yönelimli ekonomik düzeydeki gelişmelerin sınıf farkını ortadan kaldırdığını, ideolojilere temel olan ekonomik eşitsizliklerin bir nevi artık ortadan kalktığı iddiasına dayanır. Fakat bu düşünce ideolojilerin çıkış noktasını sadece ekonomik düzeye indirgeyen görüşlerin artık sonuna geldiği tezini desteklemektedir (Bell: 1962; Lipset, 1986). Aslında Bell ve Lipset’in öne sürdüğü “ideolojinin sonu” ve Fukuyama’nın “tarihin sonu” tezleri Liberalizm karşısında mücadele edebilecek bir ideolojinin kalmaması fikrine yani ideolojilerin ölmesi tezine dayanmaktadır (Fukuyama, 2012). Yani küreselleşme ile beraber “ideolojiler öldü; tarih bitti” saptaması en sık kullanılan söylemlerden biri olmuştur (Soysal, 1995: 9). Örneğin Fukuyama’ya göre fikirler tarihinin sona ermesiyle temel ideolojik tartışmalarda sona ermiştir (Heywood, 2013: 304). Düşünürlerin kullandığı ideoloji terimi toplumu dönüştürmeye çalışan fikirler anlamındadır. Bu yazarlar modern teknolojinin üretim sürecine getirdiği otomasyon, haberleşmede tekelleşme ve tek tipleşmenin benzer insanları yaratacağını ve benzer düşünce ve davranış geliştireceğini bununda ideolojilerin etkisini azaltacağını düşünmüşlerdir (Ergil, 1983: 93).

Anthony Giddens ise, küreselleşme ile geleneğin gücünün azalması ve sosyal dönüşlüğün artmasıyla toplumda, sağ ve sol ideolojilerinin gittikçe gereksiz hale geldiğini ve geleceğini ileri sürmüştür (Heywood, 2017: 91).

Jost ise “ideolojinin sonu” tezinin ortaya atılma nedenlerini şöyle sıralamaktadır; (a) sıradan vatandaşların siyasi tutumlarının bir istikrardan yoksun olması ve ideolojinin getirdiği kısıtlama (b) liberalizm ve muhafazakarlık gibi ideolojik yapılardaki soyut inançların davranışsal ve motivasyon gücünün eksikliği (c) liberal ve muhafazakar bakış açıları arasında felsefi ve ideolojik içerikte (veya maddede) önemli bir fark olmaması (d) liberalizm ve muhafazakarlığın altında yatan psikolojik süreçlerde (veya stillerde) temel farklılığın olmamasıdır (Jost, 2006: 651). Görüleceği üzere Jost, bu tezi daha çok felsefi ve psikolojik sürece indirgeyerek değerlendirmiştir.

5. “İDEOLOJİNİN SONU”NUN SONU

Postmodernizm, birçok şeyin sonunun geldiğini iddia etmişti. Postmodern düşünce sosyal ve düşünce hayatını düzenleme aracı olarak ideolojinin sonunu ifade etmekteydi (Heywood, 2013: 306). Çünkü Postmodern durum aydınlanma döneminin bir ürünü olan ideolojileri sorgu altına almış ve onlara karşı bir karşıt devrim gerçekleştirmek istemiştir (Özkiraz, 2007: 107-109).

1960'lara girildiğinde refah devletinin uyguladığı ekonomik etkinlikler ve sosyal demokrasinin gelişmesi, Bell'in de “ideolojinin sonu” tezinde dikkat çektiği üzere büyük partiler arasındaki geniş ideolojik uzlaşmanın ortaya çıkmasına ve dolayısıyla ideolojik tartışmaların azalmasına neden olmuştu. 1960 yıllarda toplumun büyük çoğunluğunun desteğini almış büyük partiler ideolojilerden ziyade ekonomi üzerine kendilerini yoğunlaştırmıştı (Heywood, 2013: 303). Bu dönemde sanatın, tarihin ve özellikle ideolojilerin sonunun geldiği iddia edilmekteydi. Fakat dünyadaki birçok gelişme ne sanatın, ne tarihin, ne de ideolojinin sonunu getirmiştir. İdeolojiler hâlâ insanın toplumsal yaşamını belirlemekte etkinliğini korumaktadır (Anar, Erişim: 10.07.2019).

Günümüzde ekonomik temelli, herkesin ekonomik olarak belli seviyelerde olduğu ve zenginlik içinde yaşadığı refah ortamı artık çöküşe geçmiştir. Toplumlarda gözle görülen eşitsizlik ideolojilerin yaşamasının nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve bu duruma zemin hazırlamaktadır. Ayrıca dünyanın pek çok yerindeki dini ve etnik ayrışmalarda ideolojilerin yaşamasına ve devamına neden olmaktadır. Yani bu ve benzeri gelişmeler “ideolojinin sonunun sonu”nu beraberinde getirmektedir.

Heywood'un belirttiği üzere ideolojinin sonu, tarihin sonu veya modernliğin sonu iddialarının kendisi de ideolojiktir. Ona göre bu tartışmalar ideolojinin evriminin halen devam eden ve belki de sonu olmayan bir süreç olduğunu göstermektedir (Heywood, 2017: 91). Aslında ideolojinin sonunun geldiğini ifade eden postmodernizm, insan doğası ve tarih süreci düşüncesi ve sosyo-politik örgütlenme projesi ile bir zaten ideolojiyi yansıtmaktadır (Örs, 2009: 11).

İdeoloji, toplumsal yaşamın içinde var olan gelenek, adet, görenek, törenler, toplumsal ilişki, din ve kitle iletişim araçlarına bağlı olarak ortaya çıkar. İdeoloji bunların bir bileşkesinden başka bir şey değildir. İdeoloji, toplumsal yaşamla eşzamanlı ve toplumsal yaşamın ayrılmazdır. İdeoloji bireyi kendisinin istediği ve belirlediği kalıplar içinde tutar. Bu nedenle, ne son bulur ne de ortadan kaybolur (Kazancı, 2003: 47). Sadece tarihin belli bir döneminde geniş kitlelerce taraftar toplayan bir fikir, ideoloji, ilerleyen zamanlarda küçülüp yok olma seviyesine kadar gelebilir (Ergil, 1983: 75-77). Yani ideolojinin kendisi asla yok olmaz. Çünkü ideolojik sistem süreklidir, ara vermeksizin toplum ve bireyin her türlü eylemini, davranışını etkiler ve denetler. Toplumsal yaşamın yarın da bugünkü gibi olmasının en önemli güvencesi ideolojidir (Kazancı, 1983: 48). Aslında ideolojisiz toplum yoktur ve ideoloji kendini hep yeniden üreterek her toplumsal sistemin temel öğelerinden birini oluşturmaktadır (Kazancı, 2003: 53).

Tarihsel çerçevede incelediğinde ideoloji kavramı belli bir kırılma noktası geçirse de aslında ideoloji tarihin içinde ve insanın olduğu her yerde vardır. Sosyal ve ekonomik yaşamda önemli sayıda savunucular olan Liberalizm, Feminizm, Marksizm, Milliyetçilik ve benzeri ideolojilerin farklı isimlerle günümüzde de kendisini farklı toplumsal gruplar, kitleler ve bireyler üzerinde etkileri devam etmektedir (Güneş, Erişim: 0.07.2019.) Örneğin feminist hareketler dün olduğu gibi bugünde hala etkisini devam ettirecektir (Özkiraz ve Arslanel, 2011). Çünkü bir ideoloji a) toplumsal ve ekonomik tatminsizlik ve bunların doğurduğu olumsuz duygular b) sınıflar arası tabakalaşmadan doğan yanlı görüşler c) beklenen çıkarlar d) toplumsal değişme karşısında duyulan tedirginlik ve e) dini inançlar gibi belli başlı düşünce kalıplarından beslenmektedir (Ergil, 1983, 80). Bu hususlar insan yaşamı var olduğu sürece devam edecektir. Örneğin Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'daki komünizmin çöküşü liberalizmin nihaî zaferi olmaktan ziyade, milliyetçilik, ırksalcılık ve dinî fundamentalizm gibi ideojilerin de önünü açmıştır (Heywood, 2013: 305).

Althusser'in de belirttiği gibi ideoloji son bulmamıştır. İdeolojide devletin ideolojik aygıtları olarak rol üstlenmekle birlikte ideolojilerin taşıyıcıları zamanla değişmekte teknolojiye göre sadece dönüşüme uğramaktadırlar. Endüstrileşmesini tamamlamış Batı toplumlarında aslında ideolojiler ortadan kalkmamış sadece “ideoloji taşıyıcılığı” el değiştirmiştir. Günümüzde ideoloji taşıyıcıları bireyi ilgilendiren sorunlar göz önüne alındığında, toplumda ekonomik olarak en alt tabakasından yer alan yoksul gruplarla birlikte daha vasıflı işçilerden daha eğitilmiş gruplara yani toplumda görece üst konumlara yükselmiştir. Bunun yanında Batı'ya yapılan göçler, kimlik arayışları, sosyal devletin uygulama sorunları, toplumlar arası farklılık, kültür çatışması, kuşaklar arası sürtüşme vs. gibi unsurlar ideolojinin dönüşümüne neden olmaktadır. Bu nedenle günümüzde çevrecilik, feminizm, silah ve savaş karşıtlığını içeren pek çok ideoloji giderek dünya üzerinde yaygınlaşmaya ve hem buldukları siyasal iktidarları hem de küresel etki göstererek diğer iktidarları etkilemeye başlamışlardır. Bu nedenle ideolojinin sonundan ziyade, ideolojilerin ve bu ideolojileri taşıyıcılarının niteliklerindeki bir değişimden söz etmek daha doğrudur (Sarı, 2010: 79). Zaten postmodernizm, modern unsurlardan farklı yeni bir insan, toplum ve dünya modeli tasarlamakta ve bu modele uygun fikirleri, ideolojileri ve düzen anlayışını da beraberinde getirmektedir (Örs, 2009: 11). Bu dönem kültürel açıdan yeni biçimsel özelliklere, yeni bir ekonomik düzene ve sosyal yaşama işaret etmektedir. (Özkerem, 2007: 98).

SONUÇ

Modern dönemin bir ürünü olan ideoloji kavramı Fransız Devrimi sonrası ortaya çıkmış ve daha sonra yayılmış bir kavramdır. Birçok anlamı bulunan kavram üzerinde tartışmalar hala devam etmektedir. Fakat en genel anlamı “düşünce bilimi” olarak tanımlanabilir. İdeoloji kavramı ve buna bağlı olarak ideolojiler tarihte inişli çıkışlı serüven izlemişlerdir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreç Avrupa'da siyasi partiler arasındaki ideolojik ayrım ve tartışmayı bir kenara bırakmış devletler ülkelerinin yeniden imarı üzerine odaklanarak siyasi partilerin konum ve düşüncelerini etkilemiş ve değiştirmiştir. Başka bir ifadeyle siyaset yapıcılar ekonomiyi ön plana alarak ekonomik büyümenin nasıl sağlanacağı ve kaynak dağılımının nasıl gerçekleştirileceği üzerine odaklanmışlardı. Zaten Bell'in “ideolojilerin sonu” tezinde anlatmak istediği daha çok savaş sonrası siyasi partiler arasındaki geniş ideolojik uzlaşmanın ortaya çıkması ve bu uzlaşma ile ideolojik tartışmaların sona ermesiydi. Bu tez gelişmiş Batı toplumlarının tarihinin belli bir döneminde etkili olan ve ‘Liberalizm’in rakipsiz kalmasıyla ortaya atılan bir tezdirdi.

İdeolojinin tarihi insanlık tarihi ile eşdeğerdir. İdeoloji bireyle vardır ve ideolojiyi hayatta tutan ona değer ve kutsallık atfeden insandır. Düşünce sistemleri, hayatın bir parçasıdır, toplumsal yaşamın her alanında evreni, devleti, insanı yorumlamaya çalışan mutlaka bir 'ideoloji' vardır. Bu nedenlerle toplumsal yaşamla eşzamanlı ve toplumsal yaşamın ayrılmazı olan ve bireyi kendisinin istediği ve belirlediği kalıplar içinde tutan ideoloji ne son bulur ne de kaybolabileceğini söyleyebiliriz. Sadece iletişim ve teknolojinin gelişimine paralel olarak ideoloji ve buna bağlı olarak ideolojilerin dönüşümünden bahsetmek daha uygundur. Kısaca günümüze "ideolojinin sonunun sonu" tezi daha uygun düşmektedir.

Son olarak, ideolojinin öldüğünü, sonlandığını söyleyenlere Spinoza'nın şu sözünü hatırlatmak gerekmektedir. İdeoloji "mukaddemi olmayan muhassaladır" yani başlangıcı olmayan bir sonuçtur.

KAYNAKÇA

Althusser, L. (1989). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Yusuf Alp-Mahmut Özışık), Politika Dizisi: 83/9, İstanbul: İletişim Yayınları.

Anar, E. (2019). "Geleceğin Toplumu 6: Post-endüstriyel Toplumda İdeolojiler Ölecek mi?" <http://www.yogadergisi.com/yasam/felsefe-penceresinden/2302-gelecegin-toplumu-6-post-endustriyel-toplumda-ideolojiler-olecek-mi>, Erişim Tarihi: 10.07.2019.

Bell, D. (1962). *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the 1950s*, New York: Free Press.

Destutt de Tracy, *Fransız Filozoflar*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Destutt_de_Tracy, Erişim Tarihi: 22.07.2019.

Antoine-Louis-Claude, ComteDestutt de Tracy, <https://www.britannica.com/biography/Antoine-Louis-Claude-Comte-Destutt-de-Tracy>, Erişim Tarihi: 19.06.2019.

Eagleton, T. (1996). *İdeoloji*, (Çev: Muttalip Özcan), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Güneş, Ü. (2019). "İdeoloji-I: Tarihsel Arka Plan", <http://www.tuicakademi.org/ideoloji-i-tarihsel-arka-plan/>, Erişim Tarihi: 10.07.2019.

Ergil, D. (1983), "İdeoloji Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 38(1), ss. 69-95.

- Freeden, M. (2006). "Ideology and Political Theory", *Journal of Political Ideologies*, 11(1), ss. 3-22.
- Fukuyama, F. (2012). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Deneme -İnceleme Dizisi: 10, (Çev. Zülfü Dicleli), İstanbul: Simavi Yayınevi.
- İşeri, A. (2014). "Türkiye'de Uygulanan Program Geliştirme Modellerinin Çatışmacı Kuram Açısından İdeoloji Üretim Sorunu", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(1), ss. 153-184.
- Head, B. W. (1985). "Ideology and Social Science, Destutt de Tracy and French Liberalism", *International Archives Of The History Of Ideas*: 112, Boston: Martinus Nijhoff Publishers.
- Heywood, A. (2013). *Siyasî İdeolojiler, Bir Giriş*, 5. Baskı, (Çev. Ahmet Kemal Bayram vd.), Ankara: Adres Yayınları.
- Heywood, A. (2017). *Siyaset*, (Çev.: Bekir Berat Özipek vd.), 18. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- Lipset, S. M. (1986). *Siyasi İnsan*, (Çev. Mete Tunçay), İstanbul: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.
- Jost, J. T. (2006). "The End of the End of Ideology", *American Psychologist*, 61(7), ss. 651-670.
- Kazancı, M. (2003). "Althusser ile İdeoloji Üzerine Yapılamamış Bir Söyleşi", *İletişim Araştırmaları*, 1(2), ss. 37-54.
- Kayapınar, A. (2006). "İbn Haldun'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15, ss. 83-114.
- Köker, L. (2004). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- McClellan, D. (1999). *İdeoloji*, (Çev. Ercüment Özkaya), Ankara: Doruk Yayınları.
- Soysal, M. (1995). *İdeoloji Öldü mü?*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Türk, H. B. (2006). "İdeoloji", Mümtaz'er Türköne (Editör), *Siyaset*, (ss. 105-145), 4. Baskı, Ankara: Lotus Yayınları.

- Oskay, Ü. (1980). “Popüler Kültür Açısından "İdeoloji" Kavramına İlişkin Yeni Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 35(1), ss.197-253.
- Örs, H., B. (2009). “Postmodern Dünyada İdeolojinin Dönüşümü”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 40, ss. 1-12.
- Özipek, B. B. (2006). “Devlet”, Mümtaz’er Türköne (Editör), *Siyaset*, (ss. 71-102), 4. Baskı, Ankara: Lotus Yayınları.
- Özgiraz, A. (2007). *Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- Özgiraz, A., Arslanel M. N. (2011). “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), ss. 1-10.
- Sarı, M. A. (2010). “Tarihin mi Sonu Yoksa İdeolojilerin mi?”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 14, ss. 61-84.
- Shils, E. A. (1968). “The End of İdeology?”, C. Waxman (Editör), *The End of İdeology Debate* (ss. 49-63). New York: Simon & Schuster.
- Yaşar, B. (2019). “İdeoloji Kavramı Üzerine Kısa Bir Bakış”, <https://www.tesadernegi.org/ideoloji-kavrami-uzerine-kisa-bir-bakis.html>, Erişim Tarihi: 16.07.2019.